

- آشنایی با کلیات علم رجال
- سیر مطالعاتی پژوهش محور دانش رجال شیعه
- مکتب‌ها و حوزه‌های حدیثی و اعتبارسنجی احادیث
- روش‌شناسی پژوهش در علوم حدیث
- پژوهش‌های حدیثی و فناوری‌های نوین اطلاعات
- نگاهی به سیره علمی و عملی علامه محمدتقی شوشتری رحمته الله علیه

آثار و گفتارهای از:

حضرات آیات و اساتید معزز داورى، اشرفى شاهرودى، مددى، رحمان ستايش، منذر حكيم، نصيرى، غنوى، قائمى‌نيا، سرخه‌اى، ربانى، بهرامى، حسينى شيرازى، غلامعلى، طباطبايى، حيدرى فطرت و همكارى ويژه مركز تخصصى حديث حوزه

سیر مطالعاتی پژوهش محور دانش رجال شیعه

جمال الدین حیدری فطرت*

اشاره

باید دانست که در دوران حضور و عصر علمای پیشین (قدما)، اعتبارسنجی احادیث، نه فقط بر ارزیابی سند بلکه بر سه پایه: ارزیابی محتوا (نقد محتوایی)، ارزیابی راوی (تحلیل رجالی) و ارزیابی منبع و نسخه (تحلیل فهرستی) استوار بوده است. در میان سه عنصر اعتبارسنجی فوق، کلیدی ترین نقش را نقد محتوایی عهده دار است؛ به گونه ای که حتی ارزیابی راوی نیز در موارد بسیار، تحت تأثیر مستقیم آن است. بازخوانی منابع اصلی رجال چون رجال نجاشی و ابن غضائری، گویای این مطلب است.

* استاد جمال الدین حیدری فطرت دانش آموخته، مدرس و محقق حوزه علمیه در گرایش حدیث و دانش های حدیثی است. از ایشان آثار متعددی در این زمینه انتشار یافته که عنوان برخی از آنها عبارت است از: نقد نظریه اعتبار تصحیحات رجالی علامه حلی، دیدگاه های علمی حدیثی سید مرتضی، بررسی اعتبار و استناد نهج البلاغه و بررسی تحلیلی روابط اهل بیت پیامبر و یاران ایشان (نقد کتاب «وحدت و شفقت صحابه و اهل بیت» (از کتب وهابیت).

سیر مطالعاتی پژوهش محور دانش رجال شیعه

راوی و نیز ارزیابی منبع حدیث و نسخه‌های آن^۱ استوار بوده است.^۲ در میان سه عنصر اعتبارسنجی فوق، کلیدی‌ترین نقش را نقد محتوایی عهده‌دار است؛ به گونه‌ای که حتی ارزیابی راوی نیز در موارد بسیار، تحت تأثیر مستقیم آن است.^۳

۱. از اواخر قرن دوم، بررسی وثاقت حدیث در میان محدثان شیعه بیشتر به تحلیل کتابشناسی حدیث معطوف گشت؛ یعنی نقد و بررسی متن حدیث بر اساس کتاب و نسخه‌های مختلف آن، و نه بر پایه سلسله راویان حدیث. شیوه نقد محدثان شیعه که بر تحلیل اثر مکتوب استوار بود، در کنار نوع نگارشی رجالی، به ایجاد نوع نگارشی فهرست انجامید که از آن به تحلیل فهرستی نیز یاد می‌شود. علیرغم این که فهرست‌نگاری در شیعه به هدف اعتبارسنجی متون و منابع حدیثی بنا نهاده شد، ولی پس از تغییر نگرش در اعتبارسنجی روایات در حوزه حدیثی حله و پس از آن جبل عامل، از گردونه اعتباریابی خارج شد. اگر امروزه بتوانیم مباحث فهرستی و رجالی را ترکیب نماییم، نتایج خوبی در بحث تقویمات سند و همینطور در بحث حجیت احادیث به دست خواهیم آورد.

۲. اخیراً و در پی تلاش‌های حدیث‌پژوهان اهل سنت، دانشی با عنوان «تخریج» در مقوله اعتبارسنجی رخ نموده است که بحث از ماهیت و کارکردهای آن، مجال وسیع را می‌طلبد. تخریج، از ابزارهای سنجش اعتبار حدیث است که با سند، متن و منبع ارتباط دارد. کارآیی تخریج، آسیب‌شناسی و اعتباریابی حدیث است. با تخریج، دستیابی به منبع و متن اصیل حدیث و نقل‌های مختلف آن امکان پذیر می‌شود. لذا از این طریق، متون مشابه و خانواده حدیث فراهم و امکان مطالعه و شناخت آسیب‌های متنی و فرا متنی حدیث به وجود می‌آید. اهل سنت، متناسب با نیاز و فرهنگ حدیثی خود، تاکنون تحقیق‌های متعددی در دانش تخریج انجام داده‌اند، اما عالمان شیعه گرچه در عمل، از گونه‌ها و طرق مختلف تخریج حدیث بهره برده‌اند، اما در مباحث نظری و قواعد تخریج، پژوهشی مستقل تألیف ننموده‌اند. تخریج، تا تبدیل شدن به یک دانش تمام‌عیار و کسب جایگاه در مقوله اعتبارسنجی، راهی طولانی در پیش رو دارد.

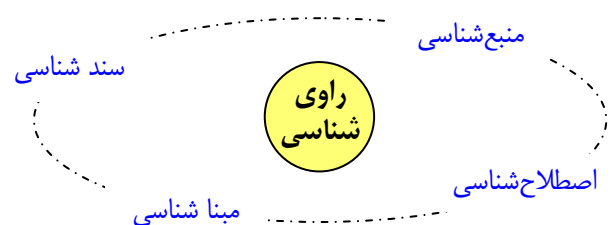
۳. مطالعه شود: مقاله «جایگاه نقد محتوایی در اعتبار سنجی روایات»/ سیدعلیرضا حسینی - مقاله «نقد متنی و محتوایی احادیث و نقش آن در توثیق و تضعیف راویان»/ علی‌اکبر خدامیان - مقاله «تقویت روایات ضعیف السند با تفکیک راویان مؤلف کتاب از ناقلان کتاب»/ محمد قربانی.

پیش از ورود به ارائه سیر مطالعاتی دانش رجال شیعه، لازم است ابتدا به تعریف و رسالت این دانش توجه شود؛ چرا که تا حدود و ثغور دانش مشخص نشود، نمی‌توان دقیقاً به مراحل کار و سیر مطالعاتی متناسب با هر مرحله پرداخت. دانش رجال، راویان حدیث را پس از شناسایی هویت ایشان، از جنبه‌هایی که در اطمینان و یا عدم اطمینان به روایت آن‌ها مؤثر است، مورد بررسی قرار می‌دهد. تعاریف مختلفی چون: «العلم بأحوال رواه الخبر ذاتاً و وصفاً» و یا «علمٌ یُبَحِّثُ فیهِ عن أحوال الراوی من حیثُ إِتِّصافِهِ بشرائطِ قبولِ الخبرِ و عدمه» و دیگر تعاریف، که از سوی اندیشمندان و رجال‌پژوهان شیعی برای دانش رجال ارائه شده، یک مقوله را مورد تأکید و اشاره قرار می‌دهد؛ «راوی‌شناسی». این تعاریف دو سوی راوی‌شناسی را نیز هویدا می‌سازند: «تعیین هویت راوی» و «ارزیابی شخصیت راوی». توجه به این مسأله، برخی مسائل را که به اشتباه از وظایف این دانش قلمداد شده (مانند حجیت یا عدم حجیت برخی مرسلات)، از محدوده کاری آن خارج ساخته و مباحثی دیگر را که اصالتاً از محورهای این دانش است ولی در دیگر منابع از آن‌ها بحث شده (مانند مفهوم‌شناسی اصطلاحات رجالی)، به قلمرو دانش برمی‌گرداند.

تبیین جایگاه دانش رجال در اعتبارسنجی روایات، دومین مطلبی است که مقدمتاً باید عرضه شود. میزان اعتنا به دانش رجال و نقش‌دهی به آن در اعتبارسنجی روایات و اطمینان‌سازی صدور کلام از معصوم، همواره مورد اختلاف اندیشمندان شیعی بوده است؛ برخی آن را تنها محور اعتبارسنجی پنداشته (متعبد بالسند) و گروهی آن را تنها، عضوی از مجموعه دانش‌های اعتبارسنجی دانسته‌اند (موثوق الصدور). باید دانست که در دوران حضور و عصر علمای پیشین (قدما)، اعتبارسنجی احادیث، نه فقط بر ارزیابی سند بلکه بر سه پایه: ارزیابی متن روایت و نقد محتوایی آن، ارزیابی

بازخوانی منابع اصلی رجال چون نجاشی و ابن غضائری، نیز گویای این مطلب است. از این رو باید گفت: در احراز اطمینان به صدور روایات، دانش رجال و ارزیابی راوی و سند، تنها بخشی از دایره اعتبارسنجی‌اند؛ گرچه کارکردهای دیگری را در زمینه دستیابی به صحیح‌ترین متن و کشف جهت صدور روایات نیز می‌توان از آن امید داشت. از این رو، در سراسر این نوشتار باید به این نکته توجه داشت که سازوکار ارائه شده در ارزیابی راوی، هیچگاه نمی‌تواند به تنهایی، اطمینان یا بی‌اعتمادی به صدور روایت را حاصل نماید.

ترسیم منظومه دانش رجال و ابزارهای راوی‌شناسی، آخرین بحث مقدماتی است. اگر بخواهیم محورهای اصلی تلاش‌های رجالی را به تصویر بکشیم، می‌توان از طرح ذیل بهره جست:

توضیح بیشتر آن‌که: شناسایی هویت راوی و ارزیابی میزان اعتماد بر وی در نقل روایات معصومان، از طریق منابع رجالی میسر است (منبع‌شناسی)؛ در این شناسایی، دو هدف عمده را دنبال می‌کنیم: اول آن که باید بدانیم هر کدام از منابع رجالی، در برآوردن نیازهای رجالی ما چه نقشی را به عهده گرفته‌اند؟ دوم آن که بدانیم کدام‌یک در برآوردن آن نیازها موفق‌تر بوده‌اند؟ رجالیان شیعه، در شناساندن راوی، از تعبیر و اصطلاحاتی خاص بهره برده‌اند (اصطلاح‌شناسی). جهت مفهوم‌یابی این تعبیر و نیل به اهدافی دیگر، شناخت و کشف مبانی مؤلفان منابع رجالی، اصلی‌ترین گام است (مبناشناسی). در پایان، از آنجایی که محل وقوع عناوین راویان، اسناد روایات است، بررسی مسائل و معضلات این وادی، زاویه‌ای دیگر از این دانش را رقم می‌زند (سندشناسی).

با توجه به آن‌چه گذشت و با در نظر داشتن این نکته که این سیر، برای طلاب حوزه‌های علمیه و نیز کسانی که تسلط نسبی بر ادبیات عرب و آشنایی اجمالی با احادیث معصومان علیهم‌السلام

دارند تدوین شده، می‌توان چنین سیری برای دانش رجال شیعه نگاشت:

گام اول: آشنایی با منابع (راوی در منابع)

منابع رجالی شیعه را می‌توان با نگاهی دقیق، به چهار گروه ذیل تقسیم نمود:

الف) اصول رجالی: که عبارت است از: الرجال / برقی (م قرن ۴)، الرجال / کشی (حدود ۳۴۰)، الرجال / ابن غضائری (م حدود ۴۳۰)، رجال النجاشی (م ۴۵۰)، الفهرست / طوسی (م ۴۶۰)، و الرجال / طوسی (م ۴۶۰). این منابع، اصل و پایه در تحقیقات رجالی به حساب می‌آیند و دیدگاهشان معمولاً پذیرفتنی است.^۱

ب) منابع ثانویه رجال: که عبارت است از: معالم العلماء / ابن شهر آشوب (م ۵۸۸)، الفهرست / شیخ منتجب‌الدین (م ۵۸۵)، حل الاشکال / سیدبن طاووس (م ۶۷۳)، الرجال / ابن داود حلی (حدود ۷۲۰)، خلاصه الاقوال^۲ / علامه حلی (م ۷۲۶) و التحرير الطاووسی / الحسن بن الشهيد الثاني (م ۱۰۱۱). این دسته منابع، پس از عصر قدما و تا زمان تدوین جوامع رجالی (پیش از قرن یازده) نگاشته شد.

ج) جوامع رجالی: که در پی تجميع نظرات رجالیان گذشته شکل گرفت، از قرن یازدهم به رشته نگارش درآمد. این دسته منابع، در ابتدای راه، فقط جمع‌آوری دیدگاه پیشینیان رجال را در دستور کار داشت ولی به مرور، تحلیل، استدلال و اجتهاد رانیز به کار خود افزود.^۳

۱. «رساله ابی‌غالب الزراری» که به بررسی راویان خاندان «اعین» (پدر زراره بن اعین) پرداخته، گرچه نگاشته قرن چهارم هجری است و باید در عداد اصول رجالی شیعه به حساب آید، ولی بنابه دلایلی، ذکری از آن به میان نیست. مطالعه و تروق این کتاب و مقایسه آن با منابع اصول، مطمئناً مفید است.

۲. دو کتاب خلاصه الاقوال و رجال ابن داود، از آن جهت که دربردارنده فقراتی از منابع مفقود پیشین رجال شیعه چون: رجال عقیقی، رجال ابن شاذان و رجال ابن عقده‌اند، را نیز می‌توان در منابع اصلی جای داد؛ گرچه خود، طبق ساختار جامع، نگاشته شده است.

۳. نرم‌افزارهای تحلیلی رجال، چون درایه‌النور را، که بررسی تحلیلی اسناد کتب اربعه حدیثی شیعه و وسائل الشیعه و نیز اسناد کتب حدیثی شیخ صدوق را در پیش گرفته و نیز به بررسی تحلیلی ترجمه راویان منابع رجالی پرداخته، نیز می‌توان از جوامع رجالی به حساب آورد.

د) تک‌نگاری‌های رجالی^۱: منابعی است که بحث درباره برخی مبانی، قواعد و فوائد رجالی یا بررسی تحلیلی - استدلالی برخی راویان را در پیش گرفته است.^۲

دو نوع دسته‌بندی دیگر را نیز نسبت به منابع رجالی در دو کتاب «آشنایی با کتب رجالی شیعه» و «سبک‌شناسی دانش رجال الحدیث» شاهدیم.^۳ آشنایی با منابع فوق و سبک نگارشی آن‌ها و سپس کار رجالی بر اساس آن‌ها، امری است که در اولین گام و در کارگاه‌های پیش رو به دنبال آن هستیم.

کارگاه ۱: آشنایی با سبک نگارشی منابع اصلی رجال و کار با آن‌ها

پیش از ورود به خرمن دانشی منابع اصلی، لازم است اطلاعاتی درباره هر کدام از آن‌ها کسب نماییم. کتاب‌هایی چون: «آشنایی با کتب رجالی شیعه»، «دانش رجال^۲»، «سبک‌شناسی دانش رجال الحدیث» و یا جزوه «گشت‌وگذاری در دانش رجال شیعه^۱»، برای این منظور مناسب است. در این منابع، با مؤلف، انگیزه تألیف و سبک نگارشی تمام منابع رجالی آشنا می‌شویم که در این مرحله، به مطالعه منابع اصلی شش‌گانه بسنده می‌کنیم.

پس از این مرحله، کار با منابع اصلی رجال را در دستور کار قرار می‌دهیم. بدین منظور، نام یک راوی را از رجال کشی یا رجال ابن‌غضائری انتخاب کرده و ضمن مطالعه ترجمه همان راوی از منابع شش‌گانه، استخراج داده‌های اطلاعاتی این منابع و دسته‌بندی آن در دو محور «هویت راوی» و «شخصیت

۱. از منابع «تک‌نگاری» با عنوان «منابع تحقیقی» نیز یاد شده است. ولی از آن‌جا که منابع تحقیقی عنوان عامی است که حتی برخی جوامع چون تنفیح‌المقال را نیز شامل می‌شود، بهتر است از عنوان «تک‌نگاری» یاد شود.

۲. مقالات پژوهشی رجالی که در نشریات علمی به چاپ می‌رسد، و نیز منابع آموزشی این دانش، از منابع تحقیقی علم رجال در قسم تک‌نگاری‌ها به شمار می‌رود. منابع آموزشی به هدف آموزش مباحث محورهای اصلی این دانش نگاشته شده‌اند. تدوین منابع این دسته را در سال‌های اخیر شاهدیم. با برخی از این دسته منابع، در این نوشتار آشنا خواهیم شد.

۳. جهت اطلاع از تمامی منابع رجالی شیعه از ابتدا (منابع مفقود) تا عصر حاضر (منابع مستقیم رجالی و منابع مرتبط) در تمامی دسته‌های فوق و شناخت اجمالی هر یک، می‌توانید به کتاب «مأخذشناسی رجال شیعه» (طلاتیان) مراجعه نمایید.

روایی»، اولین بررسی رجالی خود را تجربه می‌نماییم. در این بین، ممکن است داده‌های منابع مختلف، تکراری یا مکمل هم باشند و همچنین ممکن است مخالف و در مقابل یکدیگر قرار گیرند. پیشنهاد می‌شود در این مرحله نه از نرم‌افزارهای رجالی و یا فایل‌های رایانه‌ای بلکه از خود کتاب‌های رجالی استفاده شود.

به عنوان مثال می‌توان ترجمه «جعفر بن بشیر بجلی» را مد نظر قرار داد که نتیجه ذیل حاصل خواهد شد:

الف) شناسایی راوی (هویت)		ب) شخصیت روایی	
نام	جعفر بن بشیر	طبقه	مات سنة ۲۰۸ (نجاشی) فی اصحاب ابی الحسن الرضا علیه السلام (رجال الشیخ)
لقب/القاب	البجلی - الوشاء	مذهب	امامی صحیح المذهب (من زهاد اصحابنا: نجاشی)
کنیه/کنیه‌ها	ابومحمد (نجاشی)	توثیق / مدح	من زهاد اصحابنا و عبادهم و نساكهم و كان ثقة (نجاشی) روی عن الثقات و روا عنه (نجاشی) ثقة جلیل القدر (الفهرست) كان أبو العباس بن نوح يقول: كان يلقب فقهة العلم (نجاشی)
قبیله	مولی بجلیه (کشی)	تضعیف / ذم	-
محل سکونت	کوفه، محله بجلیه (نجاشی و کشی) مات بالأبواء (نجاشی)	فهرست مصنفات	کتاب: المشیخة، الصلاة، المكاسب، الصید، الذبائح، نوادر (نجاشی) کتاب ینسب الی جعفر بن محمد علیهما السلام (الفهرست)

پیشنهاد می‌شود چند راوی دیگر را نیز بدین شیوه بررسی نموده تا شیوه نگارشی مؤلفان منابع رجالی همچنین نقاط خلأ و محورهای پررنگ‌تر بیشتر هویدا شود.

پس از کسب مهارت اولیه در استفاده از منابع اصلی و آشنایی نظری و عملی با شیوه نگارشی آن، به عرضه داده‌های این منابع به دو منبع «خلاصه‌الاقوال» تألیف علامه حلی و «الرجال» تألیف ابن‌داود حلی و بررسی آن دو می‌پردازیم. از آنجایی که علامه حلی در خلاصه‌الاقوال برای اولین بار استدلال و استظهار در رجال را، هر چند اندک، به تصویر می‌کشد و بر خلاف عدل خود، به اعلام نظر نهایی نیز می‌پردازد، باید به آن توجه ویژه شود.^۴

۴. توجه به ساختار کتاب، که حول راویان قابل اعتماد و راویان غیرمعمد تنظیم شده، نیز جالب و قابل توجه است. علامه در این کتاب به توثیق یا تضعیف راویان اقدام نکرده، بلکه راویانی که بتوان به روایاتشان اعتماد کرد و یا نکرد را در دو بخش مجزا معرفی نموده است.

در استفاده از تمامی منابع رجالی، به منظور دستیابی به داده‌های اطلاعاتی صحیح و استفاده بهینه از آن، توجه به دو نکته حائز اهمیت بلکه ضروری است: ۱- توجه به هدف و انگیزه مؤلف (که معمولاً با بازخوانی مقدمه کتاب بدست می‌آید) ۲- استخراج منابع مؤلف در نگارش کتاب و توجه به منابع مستقیم و غیرمستقیم وی.

مناسب است پس از گذر از مرحله فوق، به تکمیل مطالب نظری و تعمیق داشته‌ها اقدام نمود. بدین‌منظور، مطالعه کتاب «بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه» همچنین جزوه درسی «بررسی تطبیقی منابع رجالی شیعه» مناسب است.^۱

کارگاه ۲: آشنایی با جوامع تحلیلی رجالی و کار با آن‌ها

پس از ظهور جوامع رجالی و تجمع ترجمه‌های راویان در یک‌جا، کم‌کم اجتهادات رجالی ظهور پیدا کرد. اوج این استدلال‌ها و استنباط‌ها را می‌توان در «تنقیح‌المقال» تألیف علامه مامقانی یافت. از این رو، در سومین مرحله، برای آشنایی با سبک نگارشی و شیوه کار این جامع، از سه کتاب مذکور (دانش رجال، آشنایی با کتب رجالی و سبک‌شناسی) می‌توان بهره برد. سپس به مطالعه دقیق ترجمه راویان مورد بحث پیشین در این منبع پرداخت. تأکید بر استفاده از این جامع، به معنای تأیید دیدگاه‌های نویسنده نیست؛ بلکه آنچه مهم است آشنایی با شیوه استنباط و قرائتی است که مؤلف از آن بهره می‌برد و نیز منابع گسترده رجالی و غیر رجالی شیعه و سنی است که در دایره قرینه‌یابی مؤلف قرار گرفته است.

مقایسه ترجمه راویانی که پیش از این، بدان‌ها پرداخته شده بود با تحلیل‌های مؤلف تنقیح‌المقال، می‌تواند شما را با فضای نگارش کتاب آشنا سازد و قدرت تحلیل را افزایش دهد. برای پی بردن به قدرت جمع‌آوری قرائن رجالی این کتاب، سعی بر انتخاب راویانی باشد که در طبقه، مذهب یا جرح و تعدیلشان بین رجالیان پیشین (قدما) اختلاف وجود داشته باشد و یا راویانی که فاقد اطلاعات لازم در محورهای فوق باشند.

کتاب «قاموس الرجال» که در نقد تنقیح‌المقال نگاشته شد، دستور کار بعدی است؛ بدین صورت که پس از بررسی تحلیل علامه مامقانی، به کتاب قاموس الرجال و ذیل ترجمه همان راوی، مراجعه شود و نقدهای علامه تستری نسبت به اظهارنظرهای صاحب تنقیح‌المقال، مطالعه دقیق شود. از آنجایی که مرحوم تستری نسبت به تمام ترجمه‌های تنقیح‌المقال نقد ارائه نکرده، لذا ممکن است راوی مورد نظر را در قاموس الرجال نیابیم که در این صورت باید راوی دیگری را انتخاب نماییم.

مراجعه به جامع ارزشمند «معجم رجال الحديث» و بررسی راوی محل بحث و تکمیل بحث با استفاده از «مستدرکات علم رجال الحديث» نیز می‌تواند فوایدی مازاد را دربرداشته باشد.

کارگاه ۳: آشنایی با منابع تک‌نگاری و شیوه کار آن‌ها

از آنجایی که برخی رجالیان متأخر و معاصر به نگارش تک‌نگاری‌های رجالی همت گمارده و در برخی موارد، به بررسی تحلیلی ترجمه برخی راویان اختلافی پرداخته‌اند، حتماً باید از این منابع جهت تقویت توان تحلیل و استنباط بهره برد.^۲ مقالات علمی منتشر شده در نشریات علمی نیز در عداد همین منابع‌اند. متأسفانه کار مستقل و جامعی جهت معرفی منابع تک‌نگاری رجال تدوین نشده است؛ از این رو باید این ضعف را با مراجعه به برخی از این منابع و بررسی و کار با آنها جبران نمود.

کام دوم: کار بر روی نیازهای اساسی

پس از آشنایی با منابع رجالی، لازم است بر سه نیاز اصلی دانش رجال متمرکز شویم. یعنی طبقه‌یابی راوی، کشف مذهب و پی‌بردن به وثاقت یا ضعف وی. از این رو گام دوم را با سه کارگاه پی می‌گیریم:

کارگاه ۴: طبقه‌یابی راوی

با توجه به جایگاه طبقه‌یابی در شناسایی قطع و ارسال در سند و دیگر کارکردهای آن، باید ابتدا پس از شناسایی فواید

۲. کتاب‌هایی چون: الفوائد الرجالية/ بحر العلوم - الفوائد الرجالية/ بهبهانی - سماء المقال/ کلباسی - الرسائل الرجالية/ کلباسی - توضیح‌المقال/ کنی - جامع‌المقال/ طریحی - اصول علم الرجال/ داوری و ... از آن جمله‌اند.

۱. بهره‌گیری از کتاب «تهذیب‌المقال» تألیف مرحوم سیدمحمدعلی ابیطحی که به هدف شرح و تبیین رجال نجاشی نگاشته شده، نیز قابل توصیه است.

طبقه‌یابی، با گونه‌های طبقه‌یابی در رجال شیعه و ادوار آن آشنا شویم. پی بردن به حدود عصر زندگی راوی و روابط روایی وی، گاه با جمع‌آوری قرائن مختلف میسر خواهد بود. مراجعه به جزوه «گشت و گذاری در رجال شیعه^۲» و کتاب «دانش رجال^۳» و توجه به مثال‌ها و مصادیق هر بخش، راهگشا خواهد بود. پس از مطالعه و به منظور تسلط بر راهکارها و قرائن طبقه‌یابی، مناسب است به طبقه‌یابی چند راوی بر اساس مطالب جزوه مذکور پرداخته شود.^۱

کارگاه ۵: کشف مذهب راوی

مطالعه دقیق دو منبع مذکور در کارگاه پیش، می‌تواند ما را در شناسایی مذهب راوی، کمک‌کار باشد. سپس کشف مذهب چند راوی را بر اساس مطالب فراگرفته شده، در دستور کار قرار می‌دهیم.^۲

البته لازم است نسبت به شناسایی مذاهب فاسد، علت نشأت هر یک، سیر تطور و افول آنها و مباحثی از این دست، با استفاده از کتب فرق و مذاهب‌نگاری^۳ کسب اطلاع نماییم.

کارگاه ۶: احراز وثاقت راوی

پی بردن به وثاقت یا ضعف راوی، اصلی‌ترین نیاز یک رجال‌پژوه است. باز هم به مطالعه منابع مذکور در دو کارگاه قبلی می‌پردازیم. ولی باید به این نکته توجه داشته باشیم که احراز وثاقت راوی در بسیاری موارد، پس از شناخت مبانی

۱. روایانی چون: ابراهیم بن هاشم، محمد بن سنان الزاهری، عبدالله بن مسکان، لوط بن یحیی، حماد بن عیسی که در طبقه‌شان بحث و اختلاف مطرح است، برای شروع کار، مناسب‌اند. بهره‌گیری از کلیدواژه‌هایی چون: «قیل إنه روی عن» در جستجو، که حاکی از اختلاف در طبقه راوی است، می‌تواند در دستور کار قرار گیرد.

۲. با توجه به اختلاف در مذهب روایانی چون: ابان بن عثمان، اسماعیل بن ابی‌زیاد السکونی، اسحاق بن عمار صیرفی (ساباطی)، حفص بن غیاث، نوح بن دراج، مناسب است که کار در این کارگاه را با بررسی مذهب این روایان آغاز نماییم. استفاده از تنقیح المقال و قاموس الرجال، پس از بررسی اصول رجالی، بسیار مفید خواهد بود. همچنین می‌توان به مقالاتی که درباره برخی روایان فوق نگاشته شده و بحث از مذهب راوی را مد نظر قرار داده، مراجعه نمود.

۳. برای این منظور، کتاب «خاستگاه تشیع و پیدایش فرق شیعی در عصر امامان/ علی آقائوری قابل استفاده است.

توثیق و تضعیف است. از این رو تلاش بیشتر را پس از کارگاه بعدی پی خواهیم گرفت.

در پایان یادآوری می‌شویم که مراجعه به مقالات رجالی مرتبط، همچنین برخی دائره‌المعارف‌های رجالی چون تنقیح المقال و برخی تک‌نگاری‌های رجالی مانند سماء‌المقال (کلباسی) و الرسائل الرجالیه (کلباسی) در ایجاد تسلط در هر سه محور پیش و توانمندسازی رجال‌پژوه، بسیار راهگشا خواهد بود؛ خصوصاً در جایی که با سه معضل «نبود»، «کمبود» یا «اختلاف» اطلاعات رجالی مواجه هستیم.

کارگاه سوم: شناخت مبانی توثیق و تضعیف

کارگاه ۷: مبانی توثیق و تضعیف

در این کارگاه، بیشترین همت بر شناخت مبانی حاکم بر توثیق و تضعیف منابع رجالی است. بهترین منبعی که برخی زوایای این مهم را به خوبی تبیین نموده، کتاب منتشر نشده «مبانی جرح و تعدیل» تألیف استاد سیدعلیرضا حسینی شیرازی است.^۴ همچنین منابعی چون: «بحوث فی مبانی علم الرجال» و «الاجتهاد و التقليد فی علم الرجال» اثر آیت الله محمد سند، «اصول علم الرجال بین النظریة و التطبيق»، «مبانی حجیت آرای رجالی» همچنین دو جزوه «توثیق و تضعیف» و «آشنایی با علم رجال»، مناسب مطالعه است. جهت اطلاع از فضای نقل و کتابت حدیث در شیعه و تفاوت نیازهای حدیثی شیعه در بحث اعتبارسنجی با اهل سنت، مطالعه کتاب «بازسازی متون کهن حدیث شیعه» توصیه می‌شود. مطالعه مقالات و پایان‌نامه‌های مرتبط نیز می‌تواند زوایای بیشتری از بحث را هویدا سازد.

کارگاه ۸: توثیقات عام

یکی از اصلی‌ترین مبانی در توثیق روایان که گستره وسیعی از روایان را دربرمی‌گیرد، «توثیقات عام» است.^۵ بهترین منبع

۴. همچنین مباحثی که در سلسله نشست‌های «بایسته‌های رجال‌پژوهی» توسط استاد حسینی ارائه شده نیز به برخی زیرساخت‌های توثیق و تضعیف در شیعه پرداخته است؛ مباحثی چون: نگاه راهبردی اهل بیت علیهم‌السلام به حفظ و انتقال حدیث شیعه و اثرگذاری آن در توثیق و تضعیف.

۵. با توجه به نیاز علما و فقهای شیعه به روایات روایان ثقه از سویی و عدم دسترسی به توثیق روایان فراوان از سوی دیگر، علمای متأخر در

آموزشی در زمینه شناخت و ارزیابی توثیقات عام، جزوه «توثیقات عام» است.^۱ در کتاب‌هایی چون: «اصول علم الرجال؛ بین النظریه والتطبیق» و مقدمه «معجم رجال الحديث» با تحلیل اجتهادی برخی توثیقات عام مواجه خواهیم بود. مطالعه دقیق حداقل یکی از توثیقات عام از این دو کتاب، پیشنهاد می‌شود.

کارگاه ۹: تعارضات رجالی

اختلاف نظر دانشمندان رجال در زمینه‌های مختلف، همیشه مسأله‌ساز بوده و لازم است در همه محورها، بهترین دیدگاه‌ها را برگزینیم. شناخت انواع تعارضات رجالی و نظر برخی عالمان در این خصوص را می‌توانیم در انتهای جزوه «توثیق و تضعیف» مطالعه نماییم؛ گرچه شاید بهترین تقریر این بحث و موشکافی آن را بتوان در جزوه «تعارض دیدگاه‌های رجالیان» یافت. از آنجایی که شناخت فضای حاکم بر توثیق و تضعیف، شرط اصلی در ترجیح یکی از دیدگاه‌هاست، کسب تسلط در کارگاه ۷ در این بحث ضروری است.

نمونه‌ای از تعارض دیدگاه‌های رجالی در محورهای مختلف این دانش، همچنین طریقه ترجیح یکی از اقوال، با توجه به مبانی جرح و تعدیل و جمع‌آوری قرائن را می‌توان در تنقیح المقال، ذیل ترجمه برخی راویان اختلافی مشاهده نمود.

کارگاه ۱۰: مفهوم‌شناسی واژه‌های توصیفی در منابع رجالی

هنگام کار با منابع رجالی، با تعابیر و واژگان مختلفی در ترجمه و توصیف راویان برخورد می‌کنیم که مفهوم‌یابی هر یک، تأثیر بسزایی در قضاوت‌های رجالی ما خواهد داشت. از این رو لازم است تمامی اصلاحات، تعبیرات و واژگان رجالیان، استخراج و مفهوم‌شناسی شود. منابعی چون: «معجم مصطلحات الرجال و

قرن‌های ۱۱ و ۱۲ این نظر را مطرح کردند که نمی‌توان فقط به توثیقات قدما بسنده نمود. بزرگانی چون مرحوم وحید بهبهانی، سید بحر العلوم، شیخ حر عاملی و میرزای نوری با ارائه مبانی و قواعدی، چون اکتار روایت اجلا از شخصی، استاد مشایخ الثقات بودن، وکیل امام بودن و ... به فکر گسترش و توسعه مقوله «توثیق» افتادند که نتیجه آن ارائه حدود ۳۰ قاعده در توثیق عام شد. بسیاری از این قواعد، پس از بحث و نظر و ارزیابی نقادانه، از حیطه انتفاع خارج می‌شوند.

^۱. دو کتاب «پژوهشی در علم رجال» (اکبر ترابی) و «بررسی نظریات رجالی امام خمینی ره» (ربانی) نیز به تبیین برخی توثیقات عام پرداخته است.

الدرايه»، جزوه «توثیق و تضعیف» و کتاب‌هایی با عنوان الرسائل الرجاليه و الفوائد الرجاليه، همچنین منابع درایه الحديث شيعه (چون الرعايه فی علم الدرايه یا مقباس الهدایه) تا حدود زیادی به این مسأله پرداخته‌اند؛ گرچه تا موشکافی از معنای دقیق تمام واژگان و تعابیر رجالی، راه زیادی را در پیش رو داریم. دقیق‌ترین مفهوم‌شناسی نسبت به دو تعبیر اصلی و کلیدی «ثقه» و «ضعیف» را در جزوه «مبانی جرح و تعدیل» شاهدیم.

کام چهارم: راوی در اسناد (سند شناسی)

از آنجایی که هدف غایی در مباحث علم رجال، کسب توانایی در بررسی راویان اسناد است تا صحت و سقم روایات مشخص شود، ادامه راوی‌شناسی را در اسناد روایات پی می‌گیریم. نگاه ما به اسناد روایات، از دو زاویه و با دو کارکرد می‌باشد: أ. «موضوع محل بحث و جایگاه وقوع راوی»؛ ب. «سند به عنوان منبع رجالی کارساز و تأثیرگذار بر قضاوت‌های رجالی». وقتی به بررسی عناوین راویان که در اسناد روایات واقع شده‌اند، می‌پردازیم، گاه در شناسایی ایشان، به گره‌هایی (که بسیاری از آنها از مختصر نویسی عنوان راوی یا سند، ناشی می‌شوند) برمی‌خوریم که ما را از هدف اصلی «راوی‌شناسی» باز می‌دارند. در کارگاه‌های پیش رو، به شناسایی معضلات راوی‌شناسی و شیوه گذر از آن می‌پردازیم.

کارگاه ۱۱: معضلات و گره‌های شناسایی عنوان راوی

در این کارگاه، با سه معضل آشنا می‌شویم: الف) اشتراک در عناوین راویان: هنگامی که چند راوی که دارای عناوین مشترکی هستند، در اسناد واقع شوند و شناسایی و احراز وثاقتشان را با مشکل مواجه سازد؛

ب) پراکندگی عناوین یک راوی: که ما را با عناوین ناشناخته مواجه می‌سازد. در این دو مورد لازم است با طراحی سازوکاری، این مشکل را رفع نماییم و به «تمییز مشترکات» و «توحید مختلفات» بپردازیم. بهترین منبعی که به این مهم پرداخته، کتاب «راوی‌شناسی» تألیف استاد حسینی است که با ذکر مثال‌های کافی و دقت‌نظری کم‌نظیر، شیوه‌های برون‌رفت از این معضل را گام به گام آموزش می‌دهد. کتاب «سندشناسی» نیز به خوبی به تبیین این دو معضل پرداخته است.

کام پنجم: رجال پژوهی و تلاش جهت تولید علم

کارگاه ۱۴: راویان مشهور اختلافی

برخی راویان هستند که علیرغم پرنقش بودن در عرصه روایات، در مورد وثاقت یا ضعف ایشان و یا دیگر محورهای (مذهب، طبقه و...)، بین ارباب رجال، اختلاف نظر وجود دارد. با توجه به این که تعیین تکلیف این دسته راویان، وضعیت اسناد بسیاری روایات را مشخص می‌کند، لازم است شیوه کار جهت یک کار پژوهی در علم رجال را فرا گرفت. برای شروع، می‌توان به بررسی کارهای انجام شده در این خصوص پرداخت. در منابعی چون: الرسائل الرجالية (کلباسی)، الفوائد الرجالية (بحرالعلوم)، سماء المقال (کلباسی)، تنقیح المقال (مامقانی)، قبسات من علم الرجال (سیستانی) و ... به بررسی دقیق برخی راویان پرداخته شده است و شما می‌توانید نحوه ورود به بحث، شیوه استفاده از قرائن مختلف و دیگر ریزه کاری‌های تحلیل رجالی را از این دسته منابع فراگیرید. مقالات علمی روز در این محور نیز بسیار قابل استفاده‌اند.

کارگاه ۱۵: اسناد پرتکرار

بررسی برخی اسناد روایات که در میان منابع روایی، به صورت قابل توجهی تکرار شده‌اند و بعضاً دچار معضلی هستند، آخرین کارگاه عملی است که باید در آن شرکت جست. جزوه «اصول الرجال» و کتاب «سندشناسی» تا حدودی به ذکر این اسناد و تعیین وضعیت آن پرداخته است. در پایان، توجه به این نکته ضروری است که حکم درباره کل سند و نامگذاری آن به صحیح و ضعیف و ... بر اساس دست‌یافته‌های پیشین، نه با دانش رجال، بلکه بر عهده دانش درایه الحدیث است.

کارگاه ۱۶: نگارش متن علمی

پس از اتمام کارگاه‌های فوق، به منظور پیاده‌سازی دانسته‌های رجالی، تسلط بر مباحث یادگرفته شده و تولید علم و محتوای علمی، ضروری است که رجال‌پژوه به تدوین یک متن علمی، که بهتر است ساختار مقاله علمی را داشته باشد، اقدام ورزد. ارزیابی متن توسط یکی از اساتید و اصلاح اشکالات مطرح، پس از پایان کار، از مهمات این مرحله است.

ج) وقوع تصحیف در عنوان راوی در اسناد: که دست‌یابی به عنوان صحیح با شناخت حالات مختلف تصحیف را می‌طلبد. برای برون‌رفت از این معضل، دو منبع مذکور، جزوه «بررسی تطبیقی منابع رجالی شیعه» و کتاب «دانش رجال ۱»، کمک کار ما خواهند بود.

کارگاه ۱۲: مشکلات ناشی از اختصار در اسناد

آخرین گره‌های مهمی که مانع از شناسایی تمام فقرات سند و راویان می‌شود، سقط و افتادگی حساب شده در ابتدای سند (تعلیق) و یا دیگر افتادگی‌ها در سند (ارسال) همچنین ذکر ضمیر در ابتدای اسناد به جای ذکر نام راوی است. توانایی کشف ارسال، تعلیق و یافتن مرجع ضمیر، همچنین قرائن بازسازی سند و تشخیص فقرات افتاده و بازسازی اسناد تحویلی (عطف) را می‌توان در دو منبع مذکور در کارگاه قبل (سندشناسی و دانش رجال)، کتاب «آشنایی با اصول علم رجال»، جزوه «أصول الرجال، المستوى الاول» و کتاب «توضیح الاسناد المشکله» فرا گرفت و تمرین نمود. منبع اخیر که در محدوده معضلات اسناد کتاب کافی نگاشته شده، منبع خوبی برای عرضه تمرین‌های انجام شده فوق است.

کارگاه ۱۳: شناخت روش سندنگاری مؤلفان منابع حدیثی شیعه و توجه به اسناد کامل و ناقص

هر یک از مؤلفان کتب حدیثی، کتب خود را در سندنگاری و انتساب روایت به معصوم، به گونه‌ای متفاوت با یکدیگر تدوین کرده‌اند. برخی، به ذکر کامل اسناد همت گمارده‌اند، بعضی دیگر، فقرات مشترک سند را با تکیه بر «مشيخه» حذف کرده‌اند و... اختلاف روش در این امر، منجر به پدیدار شدن عاملی است با عنوان «مانع ساختاری». در مانع ساختاری، اراده و تصمیم مؤلف نقش اساسی ایفا می‌کند. از این رو باید روش مؤلف کتب حدیثی و خصوصاً کتابهای زیربنایی را بازشناخت. تا کنون منبع آموزشی‌ای که مفصلاً به این بحث پرداخته باشد، تدوین نشده است ولی کتب و مقالاتی که درباره شیوه نگارشی منابع حدیثی نگاشته شده‌اند، می‌توانند کمک کار باشند. همچنین کتاب «اصول علم الرجال بین النظرية و التطبيق» در زمینه تعویض طرق، مسند کردن روایات مرسل و تصحیح اسناد ضعیف، بسیار قابل استفاده است.

پس از مطالعه سیر مطالعاتی کارگاه‌محور فوق، خوب است به این نکات توجه شود:

۱. گرچه این سیر مطالعاتی به شیوه کارگاه‌محور و نظری عملی‌چینش و طراحی شده ولی ضرورت دارد که تمرین‌ها و دستاوردهای هر مرحله به منظور بررسی و نقد، بر استاد یا شخصی متبحر در رجال عرضه گردد.

۲. پُر واضح است که جایگاه ارائه برخی مباحث اساسی، همچون مبانی رجالی، در ابتدای مباحث آن دانش باید باشد و مقدم بر تمامی فصول؛ ولی آموزشی بودن نوشتار حاضر و ضرورت رعایت استانداردهای آموزشی، تأخر و تقدم برخی فصول را می‌طلبد.

۳. با گذر از سیر مطالعاتی ارائه شده و پابندی به نکات هر کارگاه، امید است که طالب این مسیر، بر بسیاری از مباحث دانش رجال شیعه واقف شود و بتواند بر مشکلات آن، تا حدودی، فائق آید؛ گرچه برای رجال‌پژوهی و صاحب‌نظر شدن در این وادی، پس از طی مراحل گذشته، باید کسب فیض از محضر اساتید برجسته رجال را نیز تجربه نمود.

۴. همانگونه که نمایان است، این نوشتار، نگاهی به سیر مطالعاتی رجال عامه (اهل سنت) ندارد. کسانی که طالب آنند، می‌توانند با مطالعه کتاب‌هایی چون: «دانش رجال از دیدگاه اهل سنت» (جدیدی‌نژاد) و یا «درس‌نامه رجال مقارن» (نجم‌الدین طوسی) با فضای این دانش در اهل سنت آشنا شوند.

۵. در پایان نوشتار، سعی شده که یک جدول زمان‌بندی (بر اساس ساعت مورد نیاز) برای گذر از مراحل مختلف سیر، ارائه شود. بهتر است هر کارگاه را در یک یا دو هفته پشت سر گذاشت و برای زودتر تمام کردن این سیر، عجله‌ای به خرج نداد. البته با توجه به آغاز سیر مطالعاتی و نا آشنا بودن با فضای منابع رجالی، ممکن است کارگاه‌های گام اول، زمان بیشتری را به خود اختصاص دهد.

۶. در این نوشتار، تلاش بر جمع‌آوری کامل منابع آموزشی دانش رجال نبوده، بلکه به مناسبت کارگاه‌ها، به برخی از منابع آموزشی مرتبط، اشاره شده است. نگارندگان منابع آموزشی معرفی شده در این نوشتار، به قرار ذیل اند:

جزوات آموزشی^۱:

- (۱) أصول الرجال، المستوى الاول / سید محمد جواد شبیری
- (۲) آشنایی با علم رجال / رحمان ستایش
- (۳) بررسی تطبیقی منابع رجالی شیعه / سیدعلیرضا حسینی شیرازی
- (۴) تعارض دیدگاه‌های رجالیان / حسینی شیرازی
- (۵) توثیق و تضعیف / رحمان ستایش
- (۶) توثیقات عام و خاص / رحمان ستایش
- (۷) راوی‌شناسی / حسینی شیرازی
- (۸) سلسله نشست بایسته‌های رجال‌پژوهی / حسینی شیرازی
- (۹) مبانی جرح و تعدیل / حسینی شیرازی
- (۱۰) گشت‌وگذاری در دانش رجال شیعه ۱ و ۲ / حیدری فطرت

کتاب‌ها:

- (۱) اصول علم الرجال؛ بین‌النظریه و التطبيق / مسلم داوری
- (۲) آشنایی با اصول علم رجال / سیدعلی دلبری
- (۳) آشنایی با کتب رجالی شیعه / رحمان ستایش
- (۴) بازسازی متون کهن حدیث شیعه / عمادی
- (۵) بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه / رحمان ستایش و جدیدی‌نژاد
- (۶) دانش رجال / علی‌نژاد
- (۷) سبک‌شناسی دانش رجال الحدیث / ربانی
- (۸) سندشناسی / مهدی غلامعلی
- (۹) مبانی حجیت آرای رجالی / صرامی
- (۱۰) معجم مصطلحات الرجال و الدرایه / جدیدی‌نژاد

در پایان، این نکته نیز حائز اهمیت است که مقدمه برخی جوامع رجالی، مانند: مقدمه معجم رجال الحدیث، مقدمه تنقیح المقال (که هر دو جداگانه ترجمه و چاپ شده است) و مقدمه قاموس الرجال، حاوی مطالبی بسیار مفید در دانش رجال‌اند. همچنین بهره‌بردن از مقالات علمی در تمامی کارگاه‌ها از اهمیت بسزایی برخوردار است.^۲

۱. به منظور سهولت دسترسی به جزوات فوق، فایل تمامی جزوات و برخی کتب، در وبلاگی با آدرس: seirerejal.blogfa.com بارگذاری شده است.

۲. این فواید را می‌توان برای مطالعه مقالات علمی برشمرد: الف) نتیجه تلاش علمی یک پژوهشگر در بازه زمانی چند ماهه، در مدت زمان کوتاهی قابل برداشت است؛ ب) نحوه ورود به بحث، مقدمه‌چینی، استدلال و در نهایت جمع‌بندی مطالب را آموزش می‌دهد، در نتیجه پس از مدتی، ذهنی نظام‌مند را به ارمغان خواهد آورد؛ ج) منابع مستقیم و غیرمستقیم هر بحث را به بهترین شکل معرفی می‌نماید.

کارگاه های رجال پژوهی در یک نگاه

(به همراه جدول زمان بندی)

عنوان کارگاه	میزان ساعت مورد نیاز (حدودی)
گام اول: آشنایی با منابع (راوی در منابع)	
کارگاه ۱: آشنایی با سبک نگارشی منابع اصلی رجال	۱۰
کارگاه ۲: آشنایی با جوامع تحلیلی رجالی و کار با آنها	۱۵
کارگاه ۳: آشنایی با منابع تک نگاری و شیوه کار آنها	۱۰
گام دوم: کار بر روی نیازهای اساسی	
کارگاه ۴: طبقه یابی راوی	۷
کارگاه ۵: کشف مذهب راوی	۸
کارگاه ۶: احراز وثاقت راوی	۱۰
گام سوم: شناخت مبانی توثیق و تضعیف	
کارگاه ۷: مبانی توثیق و تضعیف	۲۰
کارگاه ۸: توثیقات عام	۲۰
کارگاه ۹: تعارضات رجالی	۱۰
کارگاه ۱۰: مفهوم شناسی واژه های توصیفی در منابع رجالی	۲۵
گام چهارم: راوی در اسناد	
کارگاه ۱۱: معضلات و گره های شناسایی عنوان راوی	۱۵
کارگاه ۱۲: مشکلات ناشی از اختصار در اسناد	۱۵
کارگاه ۱۳: شناخت روش سندننگاری مؤلفان منابع حدیثی	۵
گام پنجم: رجال پژوهی و تلاش جهت تولید علم	
کارگاه ۱۴: راویان مشهور اختلافی	۲۰
کارگاه ۱۵: اسناد پرتکرار	۱۰
کارگاه ۱۶: نگارش متن علمی	-